

تبارشناسی فانتزی

جستاری در پریانه‌های ماندگار
بخش دوم و پایانی

جک زاپیس
مسعود ملک‌یاری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رساله جامع علوم انسانی

اشاره مترجم:

مطلبی که در ادامه می‌خوانید، ترجمه فصلی از کتاب «سنت بزرگ قصه‌های پریان: از استراپارولا و بازیله تا برادران گریم»، نوشته جک زاپیس است که توسط انتشارات نورتون منتشر شده و در شماره مهرماه (۱۳۲)، بخش نخست آن را خواندید.

درباره اهمیت ترجمه چنین مطالبی، می‌توان گفت که متأسفانه با وجود اظهارات فراوان در باب فقیر بودن ادبیات کودک و نوجوان در ایران از لحاظ منابع نظری، سال تا سال اقدام چشمگیری در این زمینه به «دلایل مختلف» رخ نمی‌دهد. برای نمونه در مورد موضوع همین مقاله، به‌راستی اگر کتاب نه‌چندان کامل، اما ارزشمند «فانتزی در ادبیات کودکان» محمد هادی محمدی نباشد، باید به کجا مراجعه کرد؟ به بخش‌های کلی و «واژه‌شناسانه» برخی کتاب‌های معروف که چاپ اول‌شان هم‌سن و سال پدرجدمان است؟ یا ویژه‌نامه ۵۳ فصلنامه فارابی؟

حتی اگر بهره‌ای بر کلیت این قبیل مقالات مفروض نباشد (که هست)، دست کم «اطلاعات» ارائه شده در مقالاتی از این دست، می‌تواند کمک کوچکی برای پژوهش‌گران و دانشجویانی باشد که در حوزه ادبیات کودک و یا علوم مرتبط با آن تحقیق می‌کنند. طی روزهای همکاری‌ام با کتاب‌ماه، بارها شاهد پایان‌نامه‌هایی بوده‌ام که از مقالات ارائه شده در کتاب‌ماه، به عنوان معدود منابع موجود در زمینه جستارشان نام برده‌اند. گمان نمی‌کنم برای نویسنده و مترجم، چیزی لذت‌بخش‌تر از این وجود داشته باشد. تا چه قبول افتد و چه در نظر آید.

تبارشناسی فانتزی در آمریکا

ادبیات فانتزی پدید آمده در آمریکای نوپا، به طور حتم با هر دو شکل بی‌قید و بند و پندآمیز آثار تخیلی برای کودکان پیوند داشت. بی‌اعتمادی نسبت به ادبیات فانتزی کودکان، مثل هر پدیده دیگری، نزد یانکی‌ها بیشتر از بریتانیایی‌ها بود. میراث پیوریتان، یعنی کمبود یک سنت عامیانه آمریکایی کهن (قصه‌های سرخپوستان آمریکایی به طور کلی در میان سفیدها ناشناخته بودند) و توجه به نیازهای حال و اکنون، به مریبان و مفسران اجتماعی کمک کرد تا پیش‌درآمدی برای رئالیسم ایجاد کنند. **سموئل گریزود گودیچ**^۱ (۱۷۹۳-۱۸۶۰) که کتاب‌هایی سفرنامه‌ای و پر اطلاعات با نام مستعار پیتر پارلی منتشر کرد، بیان می‌کند: «بعضی از بچه‌ها، بدون تردید، میل فراوانی به این گول‌ها دارند (قصه‌های عامیانه‌ای چون «شنل قرمزی» و «جک و لوبیای سحرآمیز»). هرچند برای برخی چندان آورند، به سبب تکرار و به مدد صمیمیت موجود در آن، کم‌کم به مذاق آن‌ها هم خوش می‌آید.»

با وجود این، ادبیات فانتزی در پندار آمریکایی‌ها سرزمین حاصلخیزی یافت. **کریستوفر پیز کرونچ**^۲، شاعر، نقاش و استعلاباوری که در آزمایش آرمانی بروک فارم، به همراه **ناتانیل هاتورن**^۳ و **رالف والدو امرسون**^۴ شرکت کرده بود، دو داستان فانتزی نوشت؛ آخرین هاکرماگرها (۱۸۵۵) و ادامه‌اش کوبولتوزو (۱۸۵۶) که درباره پسر یانکی بزنی بهادری است که کشتی‌اش در نزدیکی جزیره گول‌ها و کوتوله‌ها غرق می‌شود. فعالیت همه‌جانبه هاتورن در ادبیات کودکان، با بازنویسی اساطیر کهن، در کتاب شگفتانه‌هایی برای دختران و پسران (۱۸۵۲) نمود پیدا کرد. **واشنگتون ایروینگ**^۵ در آثار متقدم‌تر، ریپ وان ویکل و افسانه دره خواب‌آلود (که هر دو در ۱۸۱۹ منتشر شدند)، با روایت قصه‌های عامیانه آلمان در سرزمین آمریکا، به بازنویسی‌های خود جان تازه‌ای بخشید. این جریان در پیچ و تاب‌های قرن بیستم، با پیشرفت ادبیات فانتزی آمریکا و توسط **ال. فرانک بائوم**^۶ و اثرش جادوگر شگفت‌انگیز شهر از (۱۹۰۰) به ثبات خود ادامه داد، اما ابتدا عرضه مناسبی از این اثر صورت نگرفت، چرا که ناشر بائوم میل چندانی به قصه‌های پری‌وار آمریکایی نداشت و بائوم و دبلیو. دبلیو. دنسلو (تصویرگر) هزینه انتشار را پرداختند. نوآوری بائوم در خلق جهان فانتاستیک باورپذیری بود که بازتابی از مردمان آمریکای شمالی، رویاها و شخصیت‌های آمریکایی ارائه می‌داد.

فانتزی والا (فراتری)

فانتزی والا یا قصه پهلوانی را می‌توان با حماسه قیاس کرد. در نثر مطول (نقطه مقابل نظم روایی بلند در منظومه‌های حماسی) در چارچوب یک ساختار گسترده و در مضمون که قهرمان، اغلب با نیرویی فراطبیعی یا جادویی می‌جنگد و مردم یا رسم و آیینی را نجات می‌دهد. سه‌گانه جی. آر. آر. تالکین، ارباب حلقه‌ها (۵۵-۱۹۵۴) نمونه‌ای از این دست است. دنیای در هم‌تافتنه فانتزی والا، اغلب وامدار افسانه‌پردازان یا اسطوره‌شناسان اروپایی و حال و هوای جذاب و فریه آثارشان است. برای نمونه، برخی شخصیت‌ها و موقعیت‌های داستانی کتاب‌های پرابدان اثر لوید الکساندر (۶۸-۱۹۶۴) برآمده از دل اساطیر ویلز (سلتیک) بودند، اگرچه استفاده مدبرانه وی از طنز (به ویژه در نخستین کتاب مجموعه) حساب وی را از دیگر نویسندگان فانتزی والا از قبیل سوزان کوپر، اورسولا کی. لگوین، و آلن گارنر جدا می‌کند. خدمتکار جغد (۱۹۶۷) اثر گارنر، بازنویسی افسانه‌های منثور قرون وسطایی ویلز است که روایان آن‌را به نام مبینوگن (یا مبینوچی) می‌شناسند. رمانی که در سده بیستم در ویلز شکل گرفت، به جای پرداختن به دنیایی مقدس و منتزع، تأکید فراوانی بر ارتباط حیاتی میان داستان‌های سنتی و زندگی معاصر داشت. در آثار کودک و نوجوانی که متعلق به گروه فانتزی‌های والا یا حماسی هستند، قهرمان به طور معمول کاملاً جوان است و داستان اغلب حول و حوش ماجرای کشف هویت، استعداد‌های پنهان و نقاط ضعف افراد به هنگام مواجهه خیر و شر می‌گذرد. شیلا آگوف، در جهان ماوراء (۱۹۸۸)، توضیح می‌دهد که «فانتزی حماسی، مانند اجدادش (اسطوره و افسانه) تحت تأثیر اهداف والایی قرار دارد. در آن‌ها دنیایی برای بردن و باختن وجود دارد، و شخصیت‌های اصلی (پروتاگونیست)، برای نیل به خیر همگانی، درگیر جنگ‌هایی شخصی و مذهبی (اخلاقی) می‌شوند.» در گذشته، فانتزی والا همانند سنت حماسه، به سمت داستان جان‌فشانی‌ها، نبردها و بی‌باکی‌های مردانه تمایل داشت که در آن‌ها بی‌مایگی ظاهری جوانی - مثل گد در سه‌گانه دریازمین، اثر لگوین یا تاران الکساندر - از طریق نبرد یا عدم اعتماد به نفس در ماجرای محک می‌خورد، اگرچه در طول داستان، قهرمان رشد می‌کند و مردی می‌شود سرشار از آزادی، تدبیر و ارزش‌های اخلاقی. رمان‌های فانتاستیک نویسندگان معاصر از قبیل **آن مکفری**^۷، **رابین مکینلی**^۸، **تامورا پیرس**^۹ و **جین یولن**^{۱۰}، در مقایسه فانتزی‌ها با یکدیگر، روی توانمندی و اختیار بیشتر شخصیت‌های زن، به هنگام مواجهه با خطرها تمرکز کرده و از این طریق، به گسترش دامنه فانتزی برای بچه‌ها کمک شایانی کرده‌اند.

فانتزی حیوانات

در فانتزی‌های حیوانات، از شخصیت‌های حیوانی آدم‌نما، با خصوصیات کاملاً انسانی استفاده می‌شود. زیبایی سیاه،

زندگی‌نامه خودنوشت یک اسب، نوشته **آنا سیوئل**^{۱۱} (۱۸۷۷)، از نخستین نمونه‌های این گونه است که ایده استفاده از حیوانات سخنگو در دنیایی واقعی و در عین حال مملو از شخصیت‌های حیوانی را به کار گرفت تا پاسخی باشد در برابر ظلم و آزاری که بر حیوانات می‌رود. کارتونک شارلوت (۱۹۵۲) اثر **ای. بی. وایت**^{۱۲} مانند باد در بیدن‌ها (۱۹۰۸)، اثر **کنت گراهام**^{۱۳}، پیش از این، عناصر فانتاستیک (حیوانات سخنگو) را با طنز در دنیای واقعی ترکیب کردند. در نسخه نخست وایت، عنکبوتی زیرک و راستگو، رابطه دوستانه‌ای حقیقی با جامعه روستایی پیشرفته پیرامونش برقرار می‌کند و اهمیت کلمات مکتوب را برای همه اعضای جامعه ساده کشاورزی که در کنارش زندگی می‌کنند، آشکار می‌کند. بدین ترتیب، معمولاً حیوانات بامزه و انسان‌نما، خودشان را بالای دست آدمیزاد نشان می‌دهند (به آقای توناد داستان گراهام و زن شکنجه‌گر او توجه کنید). **ریچارد آدامز**^{۱۴} در کشتی شکسته (۱۹۷۲) فانتزی حیوانات را به اوجی حماسی رساند. اگرچه این اثر تنها برای بچه‌ها نوشته نشده بود و به خطرهایی می‌پرداخت که نسل خرگوش‌ها را تهدید می‌کند، خیلی سریع مورد استقبال بچه‌ها قرار گرفت.

داستان‌هایی درباره حیوانات اسباب‌بازی، گونه‌ای عامه‌پسند در حیطه ادبیات فانتاستیک محسوب می‌شوند؛ آن‌ها شباهت بسیاری به قصه‌های آموزنده در اواخر سده هجدهم دارند که در آن‌ها یک اسباب‌بازی، خاطرات خودش را بازگو می‌کند. از میان متن‌های عروسک محور سرشناس در میان مردم، می‌توان به قصه‌های آن ژنده‌پوش (۱۹۱۸)، اثر **جانی گرویل** و خانه عروسک‌ها (۱۹۴۷)، اثر **رومر گودن** اشاره کرد. مجموعه منیم‌ها (۹۷-۱۹۹۴)، اثر **سیلوپا وو**، نوعی بارآفرینی از روایت اسباب‌بازی‌های کارتون‌ی رایج را ارائه می‌دهد. در این اثر، «اسباب‌بازی‌ها» عروسک‌های پارچه‌ای بزرگی هستند که در فضای لندن معاصر زندگی می‌کنند؛ با آن‌که هویت آن‌ها همواره در پرده‌ای از ابهام باقی می‌ماند. امروزه دیگر تعلیم‌گرای سلطه‌جویانه اعقاب این گونه ادبی، با پررنگ‌شدن عناصر طنز، تعلیق و ژرف‌اندیشی‌های پرمایه درباره اصالت واقعیت و انسانیت، رو به زوال رفته است.

زمان، جادو و زندگی هرروزه

در نقطه مقابل فانتزی والا که گذشته اسطوره‌ای را که هرگز وجود خارجی نداشته، به کار می‌گیرد، فانتزی‌های (قصه‌های) قبل از خواب، به شخصیت‌های کودک آثار اجازه داد تا از زمان حال بگذرند و به دوران‌های تاریخی و مکان‌های مختلف در گذشته یا آینده سفر کنند. شخصیت‌های کودک اصلی داستان‌ها، از طریق این برهم زدن نظم متداول زمان، اقدام به سفر و کسب تجربه در زمان و مکانی دیگر می‌کنند تا خود را بهتر بشناسند. فانتزی پیش از خواب برای بچه‌ها، با داستان طلسم (۱۹۰۶)، نوشته **ای. نسیبیت**^{۱۵} کار خود را آغاز کرد که در آن کودکان به گذشته یا آینده سفر می‌کردند. بازنویسی تاریخ از راه سفر در زمان و به مکان‌های گوناگون، از آن جهت که گذشته را به مثابه زمان حال و لحظه اکنون قابل لمس می‌سازد، ویژگی‌های شخصی قهرمانان (و خوانندگان) را نمایان می‌کند. در نخستین رمان **جین یولن**، درباره جنگ جهانی دوم، به نام حساب شیطان (۱۹۸۸)، رخداد‌های گذشته از بند خاطره رها شده و در برابر دیدگان زن سالخورده رنجیده و به‌هم‌ریخته‌ای به نام هانا استرن که به طرز معجزه‌آسایی از درگیری‌های هلند در سال ۱۹۴۲ جان سالم به در برده است، شکل می‌گیرد. در زیرزمین گرد (۱۹۸۱)، اثر نویسنده کانادایی **جنت لون**^{۱۶}، رز تنها، بی‌خانمان و کج خلق، بیش از صد سال به عقب می‌گردد و در خانه‌ای روستایی واقع در حاشیه دریاچه اونتاریو با خویشاوندانش زندگی می‌کند. پای رز به مشکلات جنگ داخلی آمریکا کشیده می‌شود، اما در عوض مزه مهربانی و خونگرمی را می‌چشد و یاد می‌گیرد که چه‌طور در زمان خودش، دوست بدارد و دوست داشته شود. یک نویسنده استرالیایی، به نام **روت پارک**^{۱۷}، مضمون مشابهی را در اثر خود، بازی بیتی بو، به کار گرفته است؛ **ایبگیل کرک**^{۱۸} بعد از آن که بچه عجیب و غریبی را از خیابان تا میان صخره‌ها تعقیب می‌کند و در میان بقایای زیستگاه‌های سیدنی، وارد دنیای مهاجران اورکنی در سال ۱۸۷۳ می‌شود، خویشنداری، تحمل و گذشت را فرا می‌گیرد. در پیچ و خم روایی قصه‌های قبل از خواب رایج که در آن‌ها شخصیت‌های اصلی کودک به گذشته سفر می‌کنند، در قصه‌های جاستیس (۸۱-۱۹۸۰)، نوشته **ویرجینیا همیلتون**^{۱۹}، جاستیس داگلاس، به همراه برادران دوقلو و پسر همسایه‌شان، در خواب به آینده سفر می‌کنند. هر چهار کودک قدرت‌های فراحسی عجیب و غریبی به دست می‌آورند و هنگامی از کنار هم بودن لذت می‌برند که توانایی‌های منحصر به فردشان، آن‌ها را قادر می‌سازد تا به آینده دور سفر کنند و جهان را از دست نیروهای اهریمنی نجات دهند. کتاب‌های سه‌گانه بی‌زمان **یان اسکیتسکا**^{۲۰} (که نخستین آن‌ها، با عنوان شوالیه‌های میز آشپزخانه، در سال ۱۹۹۱ منتشر شد) درباره گروهی سه نفره از دوستانی است که به مکان‌ها و زمان‌هایی چون روم باستان، دوران طلایی شاه آرتور و غرب وحشی سفر می‌کنند، به شرح رویدادهای تاریخی با نگاهی طنزآلود و سراسر خنده می‌پردازد.

ممکن است در زندگی واقعی، زمان ثابت و تخطی‌ناپذیر به نظر برسد، اما تجربیات بشر نشان می‌دهد که زمان را می‌توان متوقف کرد و یا در آن حرکت کرد. آزمودن انعطاف‌پذیری باورنکردنی زمان و پرداختن به راه‌هایی برای انجام آن،

به خلق فانتزی‌های ادبی شگفت‌آوری منجر شده است؛ از قصه‌های عامیانه گرفته تا نمونه‌های معاصر. در فانتزی‌های قبل از خواب، شخصیت اصلی از راه‌های متفاوتی زمان حاضر را ترک می‌کند. توقف زمانی بزرگی می‌تواند در فاصله یک دم و بازدم ساده رخ بدهد. برای نمونه در داستان شیر، جادوگر و کمد لباس‌ها اثر لوئیس، بچه‌های پونزی وقتی به طور اتفاقی راهی مخفی را پشت کمد لباس‌ها و تیرچراغ‌برق می‌یابند و از خانه پروفیسوری به یک دنیای دیگر وارد می‌شوند که سال‌ها پیش ساکنان نارنیا در آن می‌زیسته‌اند، آن قدر بزرگ می‌شوند تا فرمانروایان نارنیا شوند. این در حالی است که وقتی به شکل بچه‌های اولیه به خانه باز می‌گردند، تنها یک ثانیه زمان گذشته است. شادمانی تام لانگ، در باغ نیمه‌شب تام (۱۹۵۸)، اثر فیلیپا پیرس، به خاطر سفر به گذشته، وقتی ساعت سیزده ضربه می‌زند و بازی با رفیقی در محوطه یک باغ زیبا، نتیجه‌ای عمیق در پی دارد؛ هم‌چنان که در زمان غور می‌کند، به این می‌اندیشد که چه‌طور می‌توان از آن استفاده کرد: «تام دوباره با خودش فکر کرد: شبانه‌روز از ۲۴ ساعت بیشتر نمی‌شود، فرشته نگهبان ساعت پدر بزرگ قسم خورده است. اما اگر زمان هیچ‌وقت تمام نشود، یعنی همین اتفاقی که الان افتاده است، زمان خودش یک چیز گذرا می‌شود و ممکن است چیزی احتمالی باشد یا چیزی قابل چشم‌پوشی. تام به این فکر افتاد که خودش می‌تواند از زمان عبور کند و برای همیشه به گذشته برود که به معنی کشف حتی و باغ پنهان است.» در خاندان جوادان تاک (۱۹۷۵) اثر ناتالی باییت^{۲۱}، وینی کم سن و سال عاشق خانواده‌ای می‌شود که فناپذیرند، اما او می‌فهمد که چرخ زمان و مرگ که پیامد آن است، یک موهبت الهی بوده و فناپذیری یک نفرین است.

آمیختن جادو با روزمرگی، یکی از نموده‌های فانتزی کودکان را می‌توان در آثاری متفاوت چون کارتونک شارلوت، برای خوانندگان کم سن و سال تر و فانتزی‌های جادویی مارگریت مای^{۲۲}، برای نوجوانان یافت. در دگرگونی (۱۹۸۴)، اثر مای، لورا پس از آشنایی با هم‌مدرسه‌ای بزرگ‌تر از خودش که مهارت فراوانی در امر جادو دارد، با استفاده از نیروهای فراطبیعی موجود در مهارت‌های دفاعی کهن، جان برادر جوانش را از دست «اینکوبوس» (هیولای خبیث) نجات می‌دهد. در نارگان و ستاره‌ها (۱۹۷۳)، پاتریشیا رایتسون^{۲۳}، زندگی معاصر آمیخته با آیین‌های بومیان استرالیایی را نمایش می‌دهد. مجموعه داستان‌های دیانا واین جونز^{۲۴} (آغاز انتشار از سال ۱۹۷۷)، بر اساس دنیاهای موازی شکل گرفته است که برخی از آن‌ها به نواحی مختلف زمین در دوره‌های تاریخی متفاوت شباهت دارند؛ مکان‌هایی که هنوز جادو به عنوان بخشی از زندگی روزمره در آن‌ها رایج است. جی. کی. رولینگ^{۲۵}، از این طرح در کتاب‌های هری پاتر استفاده می‌کند که در آن جادوگران و ساحرگان - با تلخی و شیرینی‌های گاه به گاه- در دنیای موگل (یا غیرجادویی) با هم همزیستی دارند. از نیمه دوم سده بیست به بعد، آثار ادبی و رسانه‌های فانتاستیک کودکان و نوجوانان (در انگلستان) گوی سبقت را از سایر گونه‌ها ربودند و توسط کمپانی والت دیزنی به اوج تکامل رسیدند. البته این امر به تنهایی نمی‌تواند تمام نقشی که ادبیات فانتاستیک در زندگی کودکان امروز بازی می‌کند، بازگو کند. نویسندگان، منتقدان و روان‌شناسان، از لوید الکساندر و برونو بتلهایم گرفته تا کارل یونگ، جین یولن و جک زاپیس برای این باورند که روایت‌های فانتاستیک، نیروهای شگفت‌انگیز و باارزشی برای رشد بهداشت روانی افراد، روابط اجتماعی یا هردوی آن‌ها محسوب می‌شوند. لوید الکساندر عنوان می‌کند که «بچه‌ها عاشق فانتزی هستند و از آن لذت می‌برند و من بر این باورم که آن‌ها به تجربیات فانتاستیک، به عنوان بخش مهمی در جریان رشدشان نیاز دارند» و جین یولن اشاره می‌کند که فانتزی «واقعیت زندگی نیست، اما زندگی در حقیقت است.» او اضافه می‌کند که: «(زندگی در حقیقت) به ما می‌گوید که جهان چه‌طور باید باشد، به حفظ ارزش‌های حیاتی انسان کمک می‌کند، نتایجی روشن عایدمان می‌سازد و چنان‌چه بخواهید، داستانی است بر پایه تضادهای بزرگ، برخورد نیروهای مخالف هم، پرسش و پاسخ، کنش و واکنش، بین و یانگ و رقص بی‌نظیر پدیده‌های متباین و پس از همه این‌ها، قصه فانتاستیک، «منی که من نیستم»، به بازگویی بایستگی‌های زندگی برای خواننده تبدیل می‌شود.» برجسته‌ترین فانتزی‌های موجود در فرهنگ کودک و نوجوان معاصر، فقط گواهی بر این میل بزرگسالان نیست که نوجوان به باور کردن چیزهای ممکن ادامه می‌دهد، بلکه بر نیروی بنیادی و پایدار روایت‌های شگفت برای لذت، کشمکش و تحت تأثیر قرار دادن خوانندگان کم سن و سال تأکید دارد.

پی‌نوشت:

1 - Samuel Griswold Goodrich	5 - Washington Irving	12 - E. B. White	19 - Virginia Hamilton
2 - Christopher Pease Cranch	7 - Anne McCaffrey	13 - Kenneth Grahame	20 - Jon Scieszka
3 - Nathaniel Hawthorne	8 - Robin McKinely	14 - Richard Adams	21 - Natalie Babbitt
4 - Ralph Waldo Emerson	9 - Tamora Pierce	15 - E. Nesbit	22 - Margaret Mahy
	10 - Jane Yolen	16 - Janet Lunn	23 - Patricia Wrightson
	11 - Anna Sewell	17 - Ruth Park	24 - Diana Wynne Jones
		18 - Abigail Kirk	25 - J. K. Rowling